

В. М. Шавель
Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт,
г. Баранавічы

АБЛАСНАЯ ЛЕКСІКА Ў СЛОЎНІКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Сучасны стан мовы, як адзначаюць вучоныя, характарызуецца тым, што розныя тыпы маўлення ў большай ці меншай ступені становяцца пранікальнымі для іншастыльёвых моўных сродкаў.

У практыцы складання слоўнікаў назіраецца многа блытаніны і супярэчнасцей у вызначэнні слоўнікавых дыялектызмаў (абласных слоў), вынікам чаго з'яўляецца няяснасць крытэрыяў у падборы гэтых слоў для слоўнікаў літаратурнай мовы.

Як адзначае Ф. П. Філін, «пад слоўнікавым, як і любым другім, дыялектызмам на пэўным этапе развіцця мовы трэба разумець заўсёды і выключна асаблівасць мясцовага народнага маўлення, распаўсюджанне якога геаграфічна з'яўляецца больш вузкім у параўнанні з межамі агульнанароднай мовы» [10, с. 52].

Тры віды лексем, якія абмежаваны ў сваім тэрытарыяльным распаўсюджанні ў межах пэўнай моўнай галіны, адрознівае В. П. Беркаў: рэгіянальныя дублеты, перыферычныя тэрміны і ўласна дыялектызмы [4, с. 202].

На думку вучонага, гэтыя тры групы патрабуюць адрознага лексікаграфічнага падыходу:

1. Рэгіянальныя, ці тэрытарыяльныя, дублеты характэрныя, у першую чаргу, для двух відаў моў. Яны сустракаюцца дастаткова шырока: 1) калі на дадзенай мове гавораць у некалькіх краінах; 2) калі мова выкарыстоўваецца на вялікай тэрыторыі і характарызуецца ці характарызувалася раней значнай дыялектнай раздробленасцю. Рэгіянальныя дублеты ў межах адной краіны звычайна цяжка прывязаць да якой-небудзь канкрэтнай адміністрацыйнай адзінкі. Таму лексікаграфы звычайна выбіраюць больш «асцярожны» варыянт — указваецца рэгіён краіны тыпу «сев.», «южн.» і інш.

2. Перыферычныя тэрміны, г. зн. словы, што абазначаюць паняцці, якія не іграюць істотнай ролі ў жыцці ўсяго моўнага калектыву, не звязаныя з канкрэтнымі дыялектамі і асаблівай памяты ў слоўніках не маюць. Звычайна для іх выкарыстоўваюцца тыя ж памяты, што і для ўласна дыялектызмаў, г. зн. «*абл.*», «*дыял.*».

3. Уласна дыялектызмы звычайна цяжка прывязаць да якой-небудзь мясцовасці, і ў слоўніках аддаецца перавага памеце «*абл.*».

4. У беларускай лексікаграфічнай традыцыі па адносінах да дыялектных слоў, як правіла, даецца памета «*абл.*».

Для некаторых слоў, аднак, лексікаграфы лічаць неабходным даць крыху больш дакладную дыялектную прывязку, напрыклад, з дапамогай памяты ўказаць на дыялект ці частку краіны, дзе распаўсюджана лексема.

У беларускай літаратурнай мове пласты размоўных і абласных слоў складаюцца з разнастайных лексічных груп, якія адрозніваюцца не толькі інтэнсіўнасцю, але і якасцю сваёй стылістычнай афарбоўкі.

У «Беларуска-рускім слоўніку» (Мінск, 1962) і наступных яго перавыданнях (2-е выд. — 1988—1989 гг. і 3-е выд. — 2003 г.) у артыкуле «Аб карыстанні слоўнікам» сярод стылістычных памет вылучаецца «*обл.*» і адзначаецца, што «памета *обл.* (абласное слова) указвае на тое, што слова ці значэнне слова з гэтай паметай ужываецца толькі ў некаторых гаворках...» [1, т. 1, с. 9]. У «Русско-белорусском словаре» (Москва, 1953) і наступных перавыданнях гэтага слоўніка (9-е выд. — Мінск, 2005) у артыкуле «О пользовании словарем» не аналізуюцца асаблівасці стылістычнай характарыстыкі слоў. Памета «*обл.*» падаецца ва «Условных сокращениях» са значэннем «областное слово, выражение», «просторечное слово, выражение» адпаведна. У «Глумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы», у «Звестках для карыстальнікаў слоўнікам», раскрываецца значэнне памяты «*обл.*»: «гэтай паметай забяспечваюцца мясцовыя, дыялектныя словы, што ўжываюцца ў літаратурнай мове пры неабходнасці ахарактарызаваць тую або іншую з'яву выразнымі сродкамі не літаратурнай мовы, а мясцовай гаворкі» [9, с. 6]. У «Глумачальным слоўніку беларускай мовы» (Мінск, 1978—1984) памета «*обл.*» адносіцца да стылістычных і адзначаецца, што «паметай *обл.* (абласное) пазначаюцца словы ці асобныя значэнні, характэрныя вузкам тэрытарыяльнаму рэгіёну, якія праніклі ў літаратурную мову, але не знайшлі яшчэ шырокага ўжывання» [8, т. 1, с. 10].

Памета «*обл.*» у слоўніках суправаджае словы:

— ва ўсім іх аб'ёме, напрыклад: **БОТАЛО** *ср обл. 1. рыб. ...; 2. ...* [5, т. 1, с. 119]; **КАЛЫВАЌЦА**,... *Абл. ...* [8, т. 2, с. 592]; **НЯБОГА** *м. и ж. обл. 1. (обращение) глубок м., голубка ж.; 2. ж. племянница; 3. м. и ж. бедняга, бедняжка* [2, т. 2, с. 640] і інш.;

— у адным, дадзеным значэнні, напрыклад: **БИРЮК** *1. обл. ...* [5, т. 1, с. 103]; **ЗАГАЌИЦЬ**, ... *1. Разм. ... 2. Разм. ... 3. Абл. ...* [8, т. 2, с. 299]; **КАСАВАЌЦА**,... *1. ... 2. Разм. ... 3. Абл. ...* [8, т. 2, с. 655]; **ТАПТУХА**,... *1. ... 2. ... (абл.)* [9, с. 653]; **ТОЎПЦА**, ... *1. ... 2. ... (абл.) ...* [9, с. 658] і інш.

Паметай «*обл.*» у слоўніках беларускай мовы пазначаюцца словы розных лексіка-граматычных разрадаў:

— назоўнікі, напрыклад: **ВАРЫЎНЯ** *ж. обл. ...* [1, т. 1, с. 466]; **ВЫПУСТАК**, -тка *м. обл.* [1, т. 1, с. 592]; **ГУРМА** *ж. обл. ...* [1, т. 1, с. 729]; **ЖЫТЛО** *ср. обл. ...* [1, т. 1, с. 898]; **КАБАЌІНА** *ж. обл. ...* [2, т. 2, с. 98]; **РАГАВЕНЬ**,... (абл.)... [9, с. 532]; **СУДНІК**,... (абл.)... [9, с. 635] і інш.;

— дзеясловы, напрыклад: **ДАЎНІЦА** *несов. обл. ...* [1, т. 1, с. 796]; **ДАЦІНАЌ** *несов. обл. ...* [1, т. 1, с. 797]; **ДЫХЦЕЌ**,... *Абл. ...* [8, т. 2, с. 226]; **РАЗБАЗЫРАЌ**,... (абл.)... [9, с. 535] і інш.;

— дзееспрыметнікі, напрыклад: **АБКАРНАНЫ** *обл. ...* [1, т. 1, с. 52]; **ГАМЗАТЫ**,... (абл.)... [9, с. 142]; **ДУРОНЫ**, ... (абл.)... [9, с. 187]; **НАСЦІЛЬНЫ**, ... *1. ... 2. Спец. ... 3. Спец. ... 4. Абл. ...* [8, т. 3, с. 320] і інш.;

— прыметнікі, напрыклад: **ВАЛАХАТЫ** *обл. ...* [1, т. 1, с. 456]; **ЗАДЗЕРЫСТЫ**,... *1. ... 2. Абл. ...* [8, т. 2, с. 307]; **КУРАВЫ**,... *Абл. ...* [8, т. 2, с. 758]; **ПРАВАРЫННЫ** *обл. ...* [3, т. 3, с. 63] і інш.;

— радзей прыслоўі, напрыклад: **КОМЕЛЬГАМ** *нареч. обл.* ... [2, т. 2, с. 206]; **НАВОДПЎ**, ... (абл.)... [9, с. 359]; **СТУДЗЁНА**... *обл.* ... [3, т. 3, с. 669]; **СУЗДРОМ**, ... (абл.)... [9, с. 635]; **ЦЯПЕРАКА**, ... (абл.)... [9, с. 740] і інш.

Памета 'обл.' падаецца ў спалучэнні з іншымі стылістычнымі паметамі:

— 'обл.' + эмацыянальна-экспрэсіўная характарыстыка слова, напрыклад: **ВАРЫВЁНЬКА** *ж. уменшы. обл.* ... [1, т. 1, с. 466]; **ДУРОЊК**, ... (абл. ласк.)... [9, с. 187]; **НАБРЫДЗЬ**, ... *Абл. пагард.* ... [8, т. 3, с. 209]; **ТНУЦЬ**, ... **1.** ... **2.** *перан. Абл.* ... [8, т. 5, с. 492] і інш.

— 'обл.' + храналагічная характарыстыка слова, напрыклад: **ВЁШН//ИЙ** *уст. обл.* ... [РБС, т. 1, с. 160]; **РАНЕ** ... *уст., обл.* ... [РБС, т. 3, с. 195]; [БРС, т. 1, с.]; [БРС, т. 1, с.];

— 'обл.' + сфера выкарыстання, напрыклад: **ВАНЦАК**, ...-*ку м. обл. вет.* ... [1, т. 1, с. 461]; **ВОРОГ** *обл., нар.-поэт.* ... [5, т. 1, с. 209]; **ЗАТАЎЧЫ**¹, ... *Разм.* ... **1.** ... **2.** *Абл.* ... [8, т. 2, с. 398]; **ЗБЛАЖЭЦЬ**, ... *Разм.* ... **1.** ... **2.** *Абл.* ... [8, т. 2, с. 429]; **КУВАЊНЕ**, ... *Абл. і паэт.* ... [8, т. 2, с. 748]; **КУВАЦЬ**, ... *Абл. і паэт.* ... [8, т. 2, с. 749] і інш.

Справядлівым будзе прызнаць сцверджанне пра недастатковае адлюстраванне ў слоўніках прыметнікаў, пазначаных паметаў 'абл.'. У Тлумачальным слоўніку беларускай мовы з 795 слоўнікавых артыкулаў, у якіх сустракаецца памет 'абл.', толькі ў 64 загаловачнымі словамі з'яўляюцца прыметнікі, што складае 8% ад агульнай колькасці слоў са стылістычнай паметаў 'абл.'. У Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы з 84 слоўнікавых артыкулаў, у якіх сустракаецца памет 'абл.', толькі ў 5 загаловачнымі словамі з'яўляюцца прыметнікамі, што складае 5,9% ад агульнай колькасці слоў са стылістычнай паметаў 'абл.'. Пры больш поўным адлюстраванні ў слоўніку такога тыпу лексічных адзінак іх уклад у агульную пазначанасць усяго лексічнага складу слоўніка стылістычнымі паметаў мог бы істотна вырасці, а сістэмныя тэндэнцыі, звязаныя з размеркаваннем ступені пазначанасці слоў па розных полісемантычных зонах, павінны б праявіцца ў больш чыстым выглядзе. Можна меркаваць, што змяніліся б агульныя суадносіны пазначанасці дзума палярнымі класамі памет — размоўнымі і кніжнымі.

Спіс крыніц

1. Беларуская-рускі слоўнік : у 3 т. : Больш за 110 000 слоў. Т. 1. А—З / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. — 3-е выд. — Мн. : БелЭн, 2003. — 1120 с.
2. Беларуская-рускі слоўнік : у 3 т. : Больш за 110 000 слоў. Т. 2. З—П / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. — 3-е выд. — Мн. : БелЭн, 2003. — 1120 с.
3. Беларуская-рускі слоўнік : у 3 т. : Больш за 110 000 слоў. Т. 3. П—Я / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. — 3-е выд. — Мн. : БелЭн, 2003. — 1120 с.
4. Берков, В. П. Двухязычная лексикография / В. П. Берков. — СПб. : Изд-во с.-петерб. ун-та, 1996. — 248 с.
5. Русско-белорусский словарь в 3 т.: Около 110 000 слов. Т. 1. А—Л / НАН Беларусі, Ін-т языкознания ім. Я. Коласа. — 9-е изд.— Минск : БелЭн, 2005. — 735 с.
6. Русско-белорусский словарь в 3 т.: Около 110 000 слов. Т. 2. Л—П / НАН Беларусі, Ін-т языкознания ім. Я. Коласа. — 9-е изд.— Минск : БелЭн, 2005. — 783 с.
7. Русско-белорусский словарь в 3 т.: Около 110 000 слов. Т. 3. П—Я / НАН Беларусі, Ін-т языкознания ім. Я. Коласа. — 9-е изд.— Минск : БелЭн, 2005. — 800 с.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). — Мн. : Беларус. Сав. Энцыкл., 1977-1984. — Т. 1-5.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко; афармленне А. М. Хількевіча. — 2-е выд. — Мн. : БелЭн, 1999. — 784 с.
10. Филли, Ф. П. Заметки по лексикологии и лексикографии / Ф. П. Филлин // Лексикограф. сб. — Вып. 1. — М. : [б. и.], 1957. — С. 52.

Материал поступил в редакцию 07.04.2011.

М. В. Швед

Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт,
г. Баранавічы, Рэспублікі Беларусь

ВЫКАРЫСТАННЕ ПРОСТЫХ СКАЗАЎ, УСКЛАДНЕННЫХ ЗВАРОТКАМІ, У МАСТАЦКІМ ТВОРЫ (НА ПРЫКЛАДЗЕ ПРОЗЫ У.КАРАТКЕВІЧА)

Творчасць Уладзіміра Караткевіча — прыкметная з'ява беларускай літаратуры ХХ стагоддзя. Каб раскрыць трагічныя старонкі нашай мінуўшчыны, гістарычны лёс нашай Бацькаўшчыны, істотныя пытанні сацыяльна-грамадскага жыцця, складання і няпростыя людскія адносіны, У. Караткевіч карыстаецца рознымі адзінкамі мовы, у тым ліку асабліваю ўвагу надае сінтаксічным канструкцыям. Выкарыстанне простых сказаў ускладненай будовы з'яўляецца асаблівасцю творчай манеры гэтага мастака слова. Аўтар выкарыстоўвае менавіта простыя сказы ўскладненай будовы, якія дапамагаюць больш глыбока і дакладна апісаць з'яву, выказаць пэўныя пачуцці.

У межах дадзенага артыкула мы спынімся на асаблівасцях выкарыстання простых сказаў, ускладненых звароткамі, у праязных творах У. Караткевіча.

Зваротак — слова або спалучэнне слоў, што называюць асобу ці прадмет, да якіх звяртаюцца з мовай [1, с. 181]. Зваротак можа знаходзіцца па-за межамі сказа або ўваходзіць у яго састаў: *Пане! Пане! Паішкадуйце мяне. Я баюся* [2, с. 117]; *Вы на французскую хваробу ніколі не хварэлі, капітан?* [2, с. 17]. Уваходзячы ў структуру сказа, зваротак застаецца граматычна незалежным, гэта і з'яўляецца яго спецыфічнай асаблівасцю. Тым не менш, зваротак характарызуецца сэнсавай сувяззю з членамі сказа, ён удакладняе і канкрэтызуе іх лексічнае значэнне.